

пійных і іншых з'яў <...> Пры аналізе дыялектнага матэрыялу неабходна браць пад увагу, па меры магчымасці, усе ўзроўні дадзенай сістэмы: фанетычны, фаналагічны, марфалагічны, сінтаксічны, лексічны¹¹. Рэалізацыя гэтых пастулатаў патрабуе шырокага падыходу да канкрэтнага матэрыялу.

- ¹ Гл.: Smulikowa E. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. Lublin, 1993. S.283.
- ² Там жа. С.288.
- ³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.433.
- ⁴ Sajewicz M. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.257.
- ⁵ Там жа.
- ⁶ Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. // Русский филологический вестник. М., 1915. Т.34. №4. С.216.
- ⁷ Прохорова С. // Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych. Lublin, 1993. S.252.
- ⁸ Гл.: Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny. Т. 2 (mapy 82, 87). Wrocław, 1989.
- ⁹ Карский Е.Ф. Белорусы. Вильня, 1904. Т.1. С.11.
- ¹⁰ Kuraszkievicz Wł. // Ruthenica. Warszawa, 1985.
- ¹¹ Buczyński M. // Gwary przejściowe i mieszane na terenach słowiańskich. S.22.

В.А. МАСЛАВА

МІФ І ЯГО АДЛЮСТРАВАННЕ У СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК

Апошнія гады характарызуюцца вострай цікавасцю да міфа, доказам чаго могуць служыць шматлікія міфалагічныя слоўнікі-энцыклапедыі, якія выйшлі ў гэты час: Мифы народов мира. Т. 1-2. М., 1987; Мифологический словарь. М., 1991; Мифы древних славян. Саратов, 1993; Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. М., 1994; Мифы бацькаўшчыны. Мн., 1994; Словарь славянской мифологии. Н.-Новгород, 1995; У.І.Коваль. Народныя ўяўленні, павер'і і прыметы. Гомель, 1995 і інш.

Пад міфам мы разумеем форму старажытнай культуры, спосаб спасціжэння сусвету, абагульнены вопыт народа, замацаваны ў сістэме вобразаў. Даследаванне міфалогіі праз прызму мовы толькі пачынаецца. Мэта дадзенага артыкула – паказаць, як адлюстроўваецца міфалагічны кампанент культуры і нацыянальнай свядомасці ў фразеалагічных адзінках (ФА). Тэарэтычнай асновай гэтага падыходу з'яўляецца погляд на ФА як на адзін са спосабаў функцыянавання міфалагічных ведаў. Пастаўленыя ў працы задачы вырашаюцца не толькі на аснове моўнага матэрыялу, але выкарыстоўваецца фальклорная, этнаграфічная, біблейская інфармацыя.

У любой мове існуюць ФА, якія прама і непасрэдна ўказваюць на миф: *вавилонское столпотворение, соломоново решение; вялікі потоп, хоць потоп* і інш. Гэтыя ФА заснаваны на агульнавядомых міфах, зразумелыя ўсім носьбітам мовы, не патрабуюць пэўнай інтэрпрэтацыі.

Дастаткова празрысты таксама ФА, якія маюць у сваёй аснове біблейскія міфы, напрыклад шматлікія міфы пра грэх – *братъ грех на душу, смертный грех; чаго граха таіць, і смех і грэх, як на грэх*, міфы пра Хрыста – *з'яўленне Хрыста народу; Хрыста ради*.

Матэрыялам для нашага даследавання паслужылі толькі тыя ФА, міфы ў якіх утоеныя, закадзіраваныя, патрабуюць інтэрпрэтацыі, паколькі захоўваюць інфармацыю аб поглядах нашых продкаў на сусвет і на саміх сябе. Скарыстоўваліся намі таксама біблейскі, фальклорны і этнаграфічны матэрыялы.

У існуючыя класіфікацыі міфаў дрэнна ўкладваецца моўны матэрыял (напрыклад, у класіфікацыю, прапанаваную А.Ф.Лосевым). Гэтым выклікана неабходнасць прадставіць ФА, звязаныя з міфамі, іншым спосабам. Дадзеныя ФА мы падзялілі на тры групы: **сусвет, чалавек і грамадства**. У сваю чаргу, група **сусвет** не з'яўляецца аднароднай, тут таксама выдзелена тры падгрупы: 1) **сусвет**, куды ўвайшлі ўсе касмаганічныя міфы; 2) **першасутнасці**, г.зн. фундаментальныя стыхіі светабудовы; 3) **прырода** – жывёлы і расліны.

У групе **грамадства** ўзнікла неабходнасць стварыць таксама тры падгрупы: 1) **грамадскі лад**; 2) **паводзіны**; 3) **багі і д'яблы**.

На прыкладзе аналізу некалькіх ФА ў кожнай з выдзеленых груп паспрабуем паказаць, як трансфармуецца міф, які замацоўваецца ў значэнні ФА.

Да падгрупы **сусвет** можна аднесці ФА *от яйца отольет* (пра спрытнага чалавека), *колумбово яйцо* (у значэнні "удалае рашэнне"), *от яиц Леды* (у значэнні "пачынаць з самага пачатку") і інш. У аснове гэтых ФА ляжыць касмаганічны міф аб яйку, з якога ўзнік сусвет. У вялікай колькасці дагістарычных пахаванняў у Расіі і Швецыі знойдзены гліняныя яйкі, якія ўспрымаюцца як эмблема бессмяротнасці. Касмаганічная функцыя сусветнага яйка суадносіцца з важнай роляй яек у календарных рытуалах розных народаў, напрыклад велікоднымі яйкамі ў хрысціян. Велікоднае яйка таксама з'яўляецца эмблемай бессмяротнасці, якая перадае сэнс хрысціянскіх вераванняў.

У семантыцы сучасных ФА з кампанентам "яйка" адбываюцца складаныя пераўтварэнні і змены, праз якія цяжка ўбачыць сувязь з сусветным яйкам, аднак гэтая сувязь існуе, і аб ёй можна здагадацца па непрыметнай зарубцы-слову ў нашай нацыянальнай памяці.

Падгрупа **першасутнасці** прадстаўлена вялікай колькасцю ФА, якія ў сваёй семантыцы акумуляруюць уяўленні старажытных славян пра фундаментальныя стыхіі светабудовы. Так, **агонь** – сімвал пераўтварэння і перараджэння, ён ахоплівае як добрае (жыццёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спаленне). Агонь з'яўляецца архетыпічным вобразам з'яў у сабе². Гэта тлумачыць наяўнасць ва ўсходнеславянскіх мовах ФА з кампанентам "агонь" як пазітыўнай, так і негатыўнай ацэнкі: *агні яго ведаюць, цягаць каштаны з агню, падкінуць агню ў хату*, – з аднаго боку, і *як на агні гарыць, Праметзеў агонь*, – з другога. Гэты міф падмацаваны ў беларускай культуры святам агню на Купалле, любоўю да феерверкаў у славян, запальваннем агнёў на навагодняй ёлцы, дзе агонь сімвалізуе ачышчэнне, знішчэнне сіл зла.

У міфалагічным светаўспрыманні старажытных егіпцянаў і грэкаў вецер надзяляўся бяздумнай ліхоў сілай, што знайшло адлюстраванне ў такіх ФА, як *ветер на уме, ветер в голове гуляет* (пра лёгкадумнага чалавека), *ветер в карманах гуляет* (пра безграшоў), *на ветер* (дарэмна, марна), *з ветра* (прышлы, чужы). Усе гэтыя ФА абазначаюць негатыўныя з'явы, уласцівасці.

У падгрупе **прырода** традыцыйна выдзяляюцца жывёлы і расліны. Міфы, звязаныя з гэтымі прыроднымі сутнасцямі, даволі добра вытлумачаны ў навуковых працах. Разгледзім для прыкладу ФА з кампанентам "сабака", моцнае ўздзеянне на якія аказаў біблейскі міф, дзе сабака лічыцца параджэннем д'ябла. Прычым у рускім моўным усведамленні ФА з гэтым кампанентам больш пазітыўныя, чым у беларусаў. Параўн.: *собачья верность, собачья преданность* (пра вернага, аддадзенага чалавека), *собаку съест* (пра вопытнага чалавека) – у рускіх і *з роту сабаки скачуць* (пра таго, хто брыдкасловіць), *ушыцца ў сабачую скуру* (зрабіцца нягодным, лянiвым чалавекам), *сабакам падшыты* (дрэнны чалавек), *у сабаки вачэй пазычыць* (стаць бессаромным), *што пан, то сабака* (аб дрэнным чалавеку) – у беларусаў. Такім чынам, ФА з кампанентам "сабака" кантрастуюць па характары ацэнкі і ацэначным знаку, што звязана з рознымі ўяўленнямі пра сабаку ў рускіх і беларусаў. Сабака канаціруе ў гэтых прыкладах розныя прыметы, што сведчыць аб самабытнасці вобразнага мыслення беларусаў.

Расліны таксама шырока прадстаўлены як у сусветнай (гл. антычныя міфы пра Нарцыса, Гіяцынта, Кіпарыса), так і ў беларускай міфалогіі (напрыклад, вядомае пакланенне дубу)³. У беларусаў існуе мноства ФА, адным з кампанентаў якіх з'яўляецца назва расліны: *рэдзьку сеяць, даць рэдзьчыну, даць гарбуза, калаціць зялёны мак, надакучыла як горкая рэдзька* і інш. Цэлы шэраг раслін паўстае тут як сімвал негатыўнай ацэнкі з негатыўнай канатацыяй – рэдзька, каноплі, боб, мак. Напрыклад, *рэдзьку рваць, рэдзьку сеяць, калаціць зялёны мак* (у значэнні "сварыцца"), *горькую редьку грызть* (жыць у цяжкіх умовах), *скребти редьку* (назвойліва вучыць – ва ўкраінскай⁴).

У аснове падгрупы **чалавек** ляжыць міф аб чалавеку як вяршыні Боскага тварэння, у якое Ён затым удыхнуў душу. Напэўна, гэтым тлумачыцца ў славян асаблівая значнасць ФА з кампанентам "душа"⁵.

Што датычыць апошняй групы **грамадства**, то ў ёй былі выдзелены некалькі падгруп: **грамадскі лад**, **паводзіны ў грамадстве**, **багі і д'яблы**.

З падгрупай **грамадскі лад** звязаны некалькі груп ФА. Па-першае, у славянскіх мовах існуе значная група фразеалагізмаў з кампанентамі *верх–ніз*, у аснове якіх ляжыць уяўленне аб верхнім і ніжнім свеце ў міфалагічнай мадэлі сусвету. Да гэтай жа групы можна аднесці ФА, якія ўтрымліваюць супрацьпастаўленні, што існавалі яшчэ ў старажытнай славянскай міфалогіі: жыццё – смерць, цот – няцот(лішка), поўнач – поўдзень, правы – левы, мужчынскі – жаночы, прамы – крывы і інш. (гл. працы В.В.Іванова, І.М.Тапарова). Перамяшчэнні з верхняга свету ў ніжні і наадварот складаюць аснову шматлікіх міфалагічных матываў: богі спускаюцца на зямлю, падымаюць да сябе дастойных. Сляды гэтага можна знайсці ў ФА *братъ верх, как небо от земли, низкой пробы* і г.д. У аснове ФА з кампанентам *правы* – *левы* ляжыць хрысціянскі міф пра тое, што кожны чалавек мае добрага і злага духа: анёл-заступнік размяшчаецца справа, а бес-спакуснік – злева. Адсюль *устаць з левай нагі* (пачаць дзень пад уладай злага духа, сучаснае значэнне "быць у дрэнным настроі"); *споткнуться на левую ногу, левые деньги, левый заработок, правое дело* і г.д.

Славянскія манагамныя культуры асабліва актыўна выштурхоўваюць "заядбаных" – удоў, удаўцоў, векавух і халасцякоў, пазашлюбных дзяцей; гэта знайшло адлюстраванне ў ФА: *шлюха падзаборная* (першапачатковае скарыстанне гэтай ФА аднослася да жанчыны, якая выйшла за межы мужавага двара, за агароджу); ФА *на холостом ходу* ў значэнні "не па прызначэнні, дарэмна, марна" – гэта другая намінацыя, у якой тым не менш захавалася негатыўная ацэнка, канатацыя да слова "халасты"; *принести в подоле* – у значэнні "нарадзіць пазашлюбнае дзіця".

Падгрупа **багі і д'яблы** добра апісана ў навуковых працах⁶. Ва ўяўленнях славян існаваў верхні і ніжні ярус міфалагічных персанажаў – багоў і д'яблаў. (Параўн. славянскія *Пярун, Велес, Хорс, Дажбог* за тым ліку беларускія *Цёця* – багіня ўраджаю, *Жыжа* – бог агню) і шматлікія нізкія багі – вадзянікі і лешыя, русалкі і ўпыры, ліхаманкі і ваўкалакі). Указанне на іх замацавалася ў мове і дайшло да нас у выглядзе ФА тыпу: *кикимора болотная, нечистая сила, бес попутал, вертится как черт, вертеться мелким бесом, вкалывает как черт, черт несет, до черта, леший принес, у черта на куличках, полететь к черту, черт чертом, черта лысого; черт возьми (поberi, подери), черт не дремлет, черт попутал* (бел. – *даць чарцей, даць перуноў, пярун яго ведае, перуном несціся*; праклёны і пагрозы – *каб цябе пярун забіў*), а таксама с *богом, бог дал – бог взял, слава богу, ради бога, бог послал* (аб выпадковым шанцаванні) і інш.

З аднаго боку, ва ўсходнеславянскіх мовах тысячагоддзямі жывуць міфы, што прайшлі праз сусветную культуру, рэлігію. З другога, – сучаснасць нараджае новыя міфы і адпаведна новыя фразеалагізмы, напрыклад, *у версе, у верхнім эшалоне* (у значэнні "на ўзроўні першых людзей дзяржавы", "у кіраўніцтве"), *з высокай трыбуны* (у значэнні "заявіць нешта чалавеку, прыбліжанаму да ўлады"), *быть на высоте* (знаходзіцца на ўзроўні адпаведных патрабаванняў). У семантыцы гэтых ФА знайшлі адлюстраванне старыя, тыповыя схемы і ўяўленні, якія абагаціліся ў сучаснай мове новымі адценнямі і канатацыямі: узнікаючы тут вобраз "верху" з яго прывілеямі цягне за сабой цэлы шэраг асацыяцый, сярод якіх ёсць і звязаныя з міфам, на іх накладваецца ацэнка (часцей пазітыўная, пры негатыўнай ацэнцы ўзнікае іронія) і адпаведная эмоцыя.

Для семантыкі прааналізаваных у дадзеным артыкуле ФА характэрна, што старажытныя міфалагічныя ўяўленні ў іх перапрацаваны мовай, часта яны ўжо атрымалі сучаснае значэнне, аднак акумуляраваная ў іх духоўная сіла міфа заяўляе аб сабе як мінімум праз асацыяцыю. Як сцвярджаў А.А.Патабня, міфалагічнасць у іх захоўваецца "не в силу своей устойчивости, а потому что применяется к житейским обстоятельствам, становится образом постоянно обновляющегося значения"⁷.

Такія ФА нібы маюць сваю ўнутраную прагматычную сутнасць, суадносную з іх міфалагічным узнікненнем, і знешнюю, звязаную з іх далейшым функцыянаваннем.

¹ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957.

² Керлот Х. Э. Словарь символов. REEL-book, 1994. С.353.

³ Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мн., 1992.

⁴ Коваль У. І. Чым адгукнецца слова: Фразеалогія ў абрадах, павер'ях і звычках. Мн., 1994.

⁵ Аксянчук Г. Я. // Веснік БДУ. Сер.4. 1996. №1.

⁶ Максимов С. В. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила. Кемерово, 1991; Баянов Д. Леший по прозвищу "обезьяна": Опыт демонологических сопоставлений. М., 1991; Милорадович В. П. Українська відьма: Нариси з української демонології. Київ, 1993.

⁷ Потебня А. А. Теоретическая поэтика. М., 1990. С.134.

Н.Б. КИСЯЛЁВА

БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ ЛЕКСІЧНЫЯ СУВЯЗІ Ў АРЭАЛАГІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

У арэалагічным аспекце моўны падзел Славіі разглядаецца як супрацьпастаўленне цэнтра і перыферыі славянскай тэрыторыі, прычым асновай падзелу з'яўляецца не "мова", а "моўныя арэалы", якія ўтвараюць арэальную структуру кожнай славянскай літаратурнай мовы, не тоесную яе дыялектнай базе. Гэтай тэрміналогіяй мы будзем карыстацца і ў далейшым. Цэнтр, ці цэнтральная зона, арэальнай структуры славянскай моўнай прасторы ахоплівае тэрыторыі славацкіх, чэшскіх (Маравія), украінскіх (Карпаты і Палессе), беларускіх (Палессе і частка заходніх гаворак) і польскіх (Мазовія) моўных арэалаў⁷. Не ўсе з моўных груп, што належаць да цэнтральнай зоны, непасрэдна кантактуюць. Таму супадзенні ў арэальных тыпах несуседніх моў выклікаюць асаблівую цікавасць: у чым прычына іх з'яўлення, ці пацвярджае гэта наяўнасць агульных рысаў у асобных гаворках адной арэальнай зоны і якую інтэрпрэтацыю яны могуць атрымаць у сінхронным і дыяхронным плане? Адказы на гэтыя пытанні, як заўважае Г.Цыхун, "могуць істотным чынам паўплываць на вырашэнне праблемы рэканструкцыі арэальнай структуры праславянскай мовы, што ў сваю чаргу мае непасрэднае дачыненне да рашэння праблемы славянскай парадзігмы і іншых агульнаславянскіх праблем"⁸. Мы ж абмяжуемся пакуль што разглядаць асобных паралелей у дзвюх несуседніх мовах цэнтральнай зоны – беларускай і славацкай.

Сучасныя даследаванні пераконваюць, што мараўска-славацкі моўны арэал быў зонай апошняга славянскага адзінства перад яго канчатковым распадам⁹. У гэтым апошнім агульнаславянскім арэальным цэнтры яшчэ маглі перакрывацца рознабаковыя інавацыі, у прыватнасці, паўночна- і паўднёvasлавянскія, хаця іх кантактная зона пад час распаду славянскага адзінства гранічна звужалася. Што ж тычыцца кантакту ўсходніх і заходніх славян, то ён быў больш грунтоўны, а таму і кантактная зона магла быць значна большай. Адсюль магчымасць моўных паралелей на такіх геаграфічна аддаленых тэрыторыях, як Беларусь і Славакія. Асабліва цікавыя яны ў тым выпадку, калі з'яўляюцца эксклюзіўнымі і не маюць аналагаў у іншых роднасных мовах. Наогул, чым больш часта (і рэгулярна) нейкая мова будзе ўдзельнічаць у абмежаваных міжславянскіх сувязях, тым больш падстаў лічыць, што ў арэальнай структуры праславянскай мовы дыялект, з якога ўзнікла гэта мова, займаў цэнтральнае становішча. І наадварот, калі нейкая славянская мова амаль не мае адносна сепаратных сувязей з другой (роднаснай) мовай, то ў арэальнай структуры праславянскай мовы яна, хутчэй за ўсё, займала становішча, блізкае да перыферыі. Але мы не абсалютызуюм эксклюзіўнасць беларуска-славацкіх ізалякс, бо ў мовах, якія развіваліся ў шчыльным кантакце з суседнімі роднаснымі мовамі, практычна немагчыма прымяняць на практыцы крытэрыі эксклюзіўнасці.

Шукаючы падабенства ў беларускай і славацкай мовах на агульнаславянскім фоне, мы тым самым кладзем пачатак інвентарызацыі тоесных (падобных) элементаў у дзвюх гэтых мовах, што можа зрабіцца перадумовай іх пэўнай гістарычнай інтэрпрэтацыі.

1.0. Славацка-ўсходнеславянскія адпаведнікі, арэалы якіх змешчаны на ўсходняй ускраіне цэнтральнай зоны.

1.1. Славацка-беларуска-ўкраінскія адпаведнікі:

слвц. *kolešňa* 'гумно, стадола'(гемерскія гаворкі сярэднеслвц. макраарэала) – бел. *колэшня*, *клэшня* 'пабудова са сценамі для гаспадарчых прылад'(зах.-палеск.) – укр. *колэшня* 'паветка', 'хлеў, стайня', 'сарай для карэт'(палеск.);